

مدیریت اسلامی

(مدل‌ها و موانع تحقق آن در جامعه و سازمان‌ها)

دکتر حسن عابدی جعفری

حمیدرضا معصومی‌مهر

ناظر طرح:

دکتر مجید پسران قادر

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۳۹۲

عابدی جعفری، حسن، ۱۳۳۰- .
مدیریت اسلامی (مدل‌ها و موانع تحقق آن در جامعه و سازمان‌ها) / حسن عابدی جعفری، حمیدرضا
معصومی‌مهر؛ ناظر طرح مجید پسران قادر. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱.
دوازده، ۲۲۸ص: مصور، جدول، نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۲۴۴: مدیریت؛ ۱۳)
بها: ۶۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
واژه‌نامه.
کتابنامه: ص. [۲۱۵]-۲۲۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. مدیریت (اسلام) الف. معصومی‌مهر، حمیدرضا، ۱۳۵۰- . ب. پسران قادر، مجید، ۱۳۳۳- ، ناظر.
ج. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. د. عنوان.
۱۳۹۱ م ۱۶ع / ۲۳۲/۶۷ BP ۲۹۷ / ۶۵۸
شماره کتابشناسی ملی
۲۸۵۷۰۶۹

مدیریت اسلامی (مدل‌ها و موانع تحقق آن در جامعه و سازمان‌ها)

مؤلفان: دکتر حسن عابدی جعفری - حمیدرضا معصومی‌مهر

ناظر طرح: دکتر مجید پسران قادر

ویراستار: منصوره یوسفی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: کاما

چاپ اول: بهار ۱۳۹۲

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۶۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۲۱۱۱۱ - ۲۵۱ (انتشارات: ۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۲۸۰۳۰۹۰،
ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ و ۶۶۹۷۸۹۲۰ - ۰۲۱

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع کمک‌درسی برای دانشجویان رشته «مدیریت» در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد و نیز دیگر علاقه‌مندان به مطالعات مدیریت اسلامی تهیه شده است. از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از مؤلفان محترم جناب آقایان دکتر حسن عابدی جعفری و حمیدرضا معصومی مهر و نیز ناظر محترم طرح جناب آقای دکتر مجید پسران قادر سپاسگزاری نماید.

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
بخش اول: آشنایی با تاریخچه، تعریفها، برداشتها، رویکردها و مدل‌های مدیریت اسلامی / ۵	
فصل اول: تاریخچه مدیریت اسلامی	۷
مقدمه	۷
۱. سیری در نظریه‌های اندیشمندان مدیریت اسلامی	۷
۲. مدیریت اسلامی در ایران	۱۱
۳. تاریخچه مدیریت اسلامی در دیگر کشورها	۱۴
○ نتیجه فصل اول	۱۶
فصل دوم: تعریفها، برداشتها و رویکردهای مدیریت اسلامی و تفاوت‌های آن با مدیریت غربی	۱۷
مقدمه	۱۷
الف) مدیریت توحیدی	۱۷
ب) تعاریف صاحب‌نظران از مدیریت اسلامی	۱۸
ج) انواع نگاه‌ها به مدیریت اسلامی	۲۳
د) رویکردها به مدیریت اسلامی	۲۴
۱. رویکرد استنباطی	۲۴
۲. رویکرد تهذیبی و تکمیل علوم موجود (امضایی)	۲۴
۳. رویکرد تأسیسی	۲۴
۴. رویکرد تقلیدی (کپی‌برداری)	۲۵
۵. رویکرد تطبیقی	۲۵
۶. رویکرد انطباقی	۲۶
۷. رویکرد تلفیقی	۲۶
۸. رویکرد رشد	۲۷
۹. رویکرد اصول‌گرایی	۲۷

۲۷	۱۰. رویکرد اخلاقی / ارزشی
۲۷	۱۱. رویکرد وظیفه‌گرایی
۲۸	ه) برداشت‌های گوناگون از «مدیریت اسلامی»
۳۱	و) تفاوت مدیریت اسلامی و غیر اسلامی
۳۱	۱. نگرش به دنیا و آخرت
۳۲	۲. نگرش به انسان
۳۴	۳. تفاوت در تأثیرگذاری مدیریت بر اعتقادات مردم
۳۴	۴. نگرش به ارزش‌ها
۳۴	۵. نگرش به هدف
۳۶	۶. نگرش به ماهیت مدیریت
۳۶	۷. نگرش به انگیزه و نیت
۳۶	۸. نگرش به وسیله و روش
۳۷	۹. نگرش به سود
۳۸	۱۰. نگرش به مبانی و اصول
۳۸	۱۱. نگرش به رقابت و تبلیغات
۳۹	۱۲. نگرش به تبلیغات
۳۹	۱۳. نگرش به کنترل و ارزیابی
۴۰	ز) دیگر تفاوت‌ها مدیریت اسلامی و مدیریت غربی
۴۲	○ نتیجه فصل دوم
۴۳	فصل سوم: مدل‌های مدیریت اسلامی
۴۳	مقدمه
۴۳	۱. تعریف «الگو»، «مدل» و «پارادایم»
۴۳	الف) الگو
۴۴	ب) مدل
۴۵	ب - ۱. تعریف‌های دیگر «مدل»
۴۵	ب - ۲. مدل ایده‌آل
۴۵	ب - ۳. نتایج (فواید) مدل‌سازی
۴۶	ب - ۴. اصول مدل‌سازی سیستم‌ها
۴۷	ب - ۵. ویژگی‌های مدل
۴۷	ب - ۶. تفاوت نظریه با مدل
۴۸	ب - ۷. مراحل مدل‌سازی
۴۸	ج) پارادایم
۴۸	ج - ۱. تعریف‌های کوتاه از پارادایم

۴۹	..... مراحل شکل‌گیری پارادایم
۵۰	..... ج - ۲. کارکردهای پارادایم
۵۱	..... ج - ۴. ویژگی‌های پارادایم
۵۲	..... ج - ۵. عناصر پارادایم
۵۲	..... الف) تعمیم‌های نمادین
۵۲	..... ب) الگوهای متافیزیکی
۵۲	..... ج) ارزش‌ها
۵۳	..... د) مثال‌واره‌ها
۵۵	..... ۲. مدل‌های مدیریت اسلامی
۵۵	..... ۱-۲. مدل‌های کلان
۵۵	..... ۱-۲. ۱-۱. الگویی برای شناخت مدیریت اسلامی
۵۶	..... الف) حوزه مطالعات نرم‌افزاری مدیریت اسلامی
۵۶	..... ۱. منابع قرآنی
۵۶	..... ۲. منابع روایی
۵۸	..... ۳. منابع فلسفی اسلامی
۵۸	..... ۴. منابع تاریخی و سیره
۵۸	..... ب) حوزه مطالعات سخت‌افزاری مدیریت اسلامی
۵۹	..... ۱. غرب‌شناسی
۵۹	..... ۲. فلسفه مدیریت غربی
۶۰	..... ۳. تئوری‌های مدیریت
۶۰	..... تحقق دین در جامعه
۶۲	..... ۲-۲. مدل‌های خرد
۶۲	..... ۱-۲-۲. در جستجوی مدل رفتاری در دعای مکارم الاخلاق
۶۲	..... پیوستار رفتارهای احتمالی
۶۵	..... ۲-۲. ۲. الگوی تصمیم‌گیری الهی - عقلایی در مدیریت اسلامی
۶۷	..... الف) مبانی تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی
۶۸	..... ب) سطوح تصمیم‌گیری اسلامی
۶۸	..... ۱. تصمیم‌گیری در زمینه اجرای احکام و فرامین الهی
۶۸	..... ۲. تصمیم‌گیری در سطح نبوت، امامت و ولایت
۶۸	..... ۳. تصمیم‌گیری اعضای جامعه اسلامی
۶۸	..... ۳- الف. بعد فردی
۶۹	..... ۳- ب. بعد مدیریتی
۶۹	..... ج) الگوی پیشنهادی تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی
۷۱	..... ۲-۳. الگوی انگیزش از دیدگاه علمای اسلامی معاصر

۷۲	الف) آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی
۷۲	۱. انگیزه‌های پنداری
۷۲	۲. انگیزه‌های مادی
۷۲	۳. انگیزه معنوی
۷۳	ب) علامه محمدتقی جعفری
۷۳	ملاک ضرورت و ارزش انگیزه‌ها
۷۴	انواع انگیزش
۷۴	۱. انگیزه‌های برون‌ذاتی
۷۴	۲. انگیزه‌های درون‌ذاتی
۷۵	ج) شهید مطهری
۷۶	۴-۲-۲. مدل مبانی رفتار انسان از دیدگاه اسلام
۷۷	۵-۲-۲. الگو و مدل مراتب انگیزه‌ها
۷۸	الف) انگیزه‌های مادی
۷۸	ب) انگیزه‌های معنوی
۷۸	ج) انگیزه‌های تلفیقی
۷۹	کاربرد در مدیریت
۷۹	۶-۲-۲. الگوی پیشنهادی در تحلیل روابط رهبر و پیرو در مکتب امام خمینی(ره)
۸۰	الف) کلیات الگوی پیشنهادی
۸۰	ب) رهبر در مکتب امام خمینی(ره)
۸۰	ج) پیروان در مکتب امام خمینی(ره)
۸۱	د) بازخوردهای مدل
۸۱	۱. بازخورد از رهبران توسط پیروان
۸۱	۲. بازخورد از پیروان توسط رهبر
۸۲	۷-۲-۲. طراحی مدل شایستگی کلیدی مدیران دولتی ایران براساس صحیفه امام(ره)
۸۲	۸-۲-۲. مدل مدیریت بر قلوب
۸۴	۹-۲-۲. مدل مفهومی ابعاد مؤثر در تصمیم‌گیری امام(ره)
۸۵	۱۰-۲-۲. مدل نظارت و کنترل سیستمی در مدیریت اسلامی
۸۶	۱-۱۰-۲-۲. معیارهای نظارت و کنترل در مدیریت اسلامی
۸۶	۱-۱۰-۲-۲. یکی از معیارهای اصل نظارت و کنترل در مدیریت اسلامی
۸۶	۲-۱۰-۲-۲. معیارهای کمی و کیفی اصل نظارت و کنترل
۸۷	۱-۱۰-۱-۱. معیار هزینه در نظارت و کنترل
۸۷	۱-۱۰-۱-۱. معیار «زمان» در اصل نظارت و کنترل
۸۷	۲-۱۰-۲-۲. روش‌های کنترل نظارتی در مدیریت اسلامی
۸۸	۳-۱۰-۲-۲. اهداف نظارت و کنترل در مدیریت اسلامی

- ۸۹ ..... ۱۱-۲-۲. الگوی تشکیل گروه از دیدگاه اسلام
- ۹۰ ..... ۱۲-۲-۲. مدل شیوه‌های ارتباطی رسول خدا(ص)
- ۹۲ ..... ۱۳-۲-۲. طراحی و تبیین الگوی نظارت و کنترل سازمانی با رویکرد اسلامی
- ۹۲ ..... ۱-۱۳-۲-۲. نتایج حاصل از مرور ادبیات
- ۹۷ ..... ۲-۱۳-۲-۲. ارزیابی یافته‌های تحقیق
- ۹۸ ..... ۳-۱۳-۲-۲. تشریح اجزای منطقی و قضایای تئوریک نظریه حاصل
- ۹۹ ..... الف) حوزه نظریه
- ۹۹ ..... ب) فرض یا مقدمه نظریه
- ۱۰۰ ..... ج) حکم (بدنه) نظریه
- ۱۰۰ ..... د) برهان نظریه
- ۱۰۳ ..... ۴-۱۳-۲-۲. مقایسه نظریه حاصل با پیشینه موجود
- ۱۰۷ ..... ۵-۱۳-۲-۲. شباهت‌ها و تفاوت‌های نظام نظارت سازمانی با رویکرد اسلامی...
- ۱۰۷ ..... الف) شباهت‌ها
- ۱۰۷ ..... ب) تفاوت‌ها
- ۱۰۸ ..... ۱۴-۲-۲. مدل تحلیل مدیریتی از دیدگاه اسلام براساس رویکرد سیستمی
- ۱۰۸ ..... ۱-۱۴-۲-۲. توانایی‌های مدیریتی
- ۱۰۹ ..... ۱-۱۴-۲-۲. توانایی‌های تهذیبی
- ۱۱۰ ..... ۲-۱۴-۲-۲. توانایی‌های فرآیندی
- ۱۱۰ ..... ۳-۱۴-۲-۲. توانایی‌های تکنولوژیک یا فناوری
- ۱۱۰ ..... ۲-۱۴-۲-۲. نیرودهنده‌های رفتاری در مدیریت (شهود قدرت خدا)
- ۱۱۱ ..... ۳-۱۴-۲-۲. بازدارنده‌های رفتاری در مدیریت
- ۱۱۱ ..... ۴-۱۴-۲-۲. پیشوای سازمان
- ۱۱۱ ..... ۵-۱۴-۲-۲. موانع پرورش توانایی‌های مدیریتی
- ۱۱۲ ..... الف) دوستی دنیا
- ۱۱۳ ..... ب) فقدان توحید (جمود فکری و شهوت پرستی)
- ۱۱۳ ..... ۶-۱۴-۲-۲. عوامل تقویت‌کننده توانایی‌های مدیریتی (مراقبه و محاسبه)
- ۱۱۴ ..... ۱۵-۲-۲. الگوی مدیریت و رهبری تحقیقات مدیریت اسلامی بر مبنای نظریه رشد اسلامی
- ۱۱۵ ..... ۱۶-۲-۲. ارائه الگوی مدیریت بومی مبتنی بر دیدگاه امام علی(ع) با استفاده از...
- ۱۱۶ ..... ۱-۱۶-۲-۲. مدل سه‌شاخگی
- ۱۲۱ ..... ۲-۱۶-۲-۲. تجزیه و تحلیل اطلاعات
- ۱۲۲ ..... ۱-۲-۱۶-۲-۲. مفاهیم و ابعاد سه‌شاخگی
- ۱۲۲ ..... الف) مفاهیم و ابعاد ساختاری
- ۱۲۲ ..... ب) مفاهیم و ابعاد زمینه‌ای
- ۱۲۳ ..... ج) مفاهیم و ابعاد محتوایی

۱۲۴	الف) در بُعد ساختاری
۱۲۵	ب) در بُعد زمینه‌ای
۱۲۵	ج) در بُعد محتوایی
۱۲۵	۲-۲-۱۷. بررسی الگوی سه نوع تصمیم‌گیری حضرت امام خمینی(ره) با استفاده از...
۱۲۷	۲-۲-۱۷-۱. مدل تصمیم‌گیری حکیمانه
۱۲۸	الف) تصمیم‌گیرنده
۱۲۸	ب) اصول و مبانی
۱۲۸	ج) شناخت موضوع
۱۲۸	د) فرآیند تصمیم‌گیری
۱۲۹	۲-۲-۱۷-۲. تفکر فازی و منطق فازی
۱۳۱	مرحله اول: تدوین منطقه موجه
۱۳۲	مرحله دوم: تعیین موقعیت یک تصمیم خاص در منطقه موجه
۱۳۶	نتیجه
۱۳۷	۲-۲-۱۸. مدیریت شورایی؛ یک مدل مدیریتی
۱۳۹	○ خلاصه و نتیجه: بازگشت به سوی انسانیت
۱۴۱	○ نتیجه فصل سوم
۱۴۱	□ نتیجه بخش اول

بخش دوم: طراحی مدل شناخت موانع تحقق مدیریت اسلامی / ۱۴۳

۱۴۵	فصل چهارم: موانع تحقق مدیریت اسلامی از نگاه دیگران
۱۴۵	مقدمه
۱۴۶	۱. مانع و مانع‌شناسی
۱۴۸	۱-۱. تعریف موانع مدیریت اسلامی
۱۴۸	۲-۱. تعریف آفات مدیریت اسلامی
۱۴۸	۳-۱. تعریف موانع نظری
۱۴۹	۴-۱. تعریف موانع عملی
۱۴۹	۵-۱. تعریف موانع درون‌سازمانی
۱۴۹	۶-۱. تعریف موانع برون‌سازمانی
۱۴۹	۲. پیشینه تحقیق
۱۴۹	۱-۲. کتاب‌های مدیریت اسلامی
۱۴۹	۲-۲. مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها و گزارش‌های کلاسی
۱۶۰	○ نتیجه فصل چهارم
۱۶۱	فصل پنجم: طراحی و تبیین مدل شناخت موانع تحقق مدیریت اسلامی
۱۶۱	مقدمه

۱۶۱	الف) مدل مفهومی و فرآیندی موانع تحقق مدیریت اسلامی در کلان سازمان‌ها
۱۶۳	ب) موانع و متغیرهای شناسایی شده با توجه به مبانی نظری، پیشینه پژوهی و نظر خبرگان
۱۶۳	ب-۱. موانع نظری
۱۶۳	ب-۱-۱. موانع برون سازمانی
۱۶۴	ب-۱-۲. موانع درون سازمانی
۱۶۴	ب-۱-۲-۱. موانع شناختی (ادراکی)
۱۶۴	ب-۲. موانع عملی
۱۶۴	ب-۲-۱. موانع برون سازمانی
۱۶۵	ب-۲-۲. موانع درون سازمانی
۱۶۵	ب-۲-۲-۱. موانع سیاستگذاری
۱۶۵	ب-۲-۲-۲. موانع برنامه‌ریزی
۱۶۵	ب-۲-۲-۳. موانع اجرایی
۱۶۶	ب-۲-۲-۴. موانع نظارتی
۱۶۶	ب-۲-۲-۵. موانع ارزیابی
۱۶۹	ج) اولویت‌بندی موانع
۱۹۵	○ نتیجه فصل پنجم
۱۹۶	□ نتیجه بخش دوم
۱۹۷	پیوست ۱: تجزیه و تحلیل آماری موانع تحقق مدیریت اسلامی
۱۹۷	مقدمه
۱۹۷	۱. پرسش‌های تحقیق
۱۹۷	۱-۱. پرسش‌های اصلی تحقیق
۱۹۷	۲-۱. پرسش‌های فرعی تحقیق
۱۹۸	۲. فرضیه‌های تحقیق
۱۹۸	۱-۲. فرضیه اصلی تحقیق
۱۹۸	۲-۲. فرضیه‌های فرعی تحقیق
۱۹۸	۳. روش‌شناسی تحقیق
۱۹۸	۱-۳. ابزار گردآوری اطلاعات
۱۹۹	۲-۳. مراحل گردآوری اطلاعات
۱۹۹	۳-۳. جامعه آماری و تعداد نمونه
۱۹۹	۴-۳. روش نمونه‌گیری
۱۹۹	۵-۳. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات
۲۰۰	۶-۳. روایی (اعتبار) پرسشنامه‌ها
۲۰۰	۷-۳. پایایی (اعتماد) پرسشنامه‌ها

۲۰۰	..... تجزیه و تحلیل یافته‌ها
۲۰۰	..... ۱-۴. تحلیل مشخصات فردی پاسخ‌دهندگان
۲۰۰	..... جنسیت
۲۰۱	..... میزان تحصیلات
۲۰۱	..... ۲-۴. تحلیل پرسش‌های پرسشنامه وضعیت موجود هر یک از موانع
۲۰۱	..... ۳-۴. تعیین اولویت هر یک از موانع براساس «وضعیت موجود» آنها در سازمان‌ها
۲۰۵	..... ۴-۴. تحلیل موانع براساس آمار توصیفی
۲۰۷	..... ۵-۴. تحلیل موانع تحقق مدیریت اسلامی براساس آمار تحلیلی و آزمون فرضیه‌ها
۲۰۸	..... ۵. نتایج
۲۰۸	..... ۱-۵. یافته‌های جدید تحقیق
۲۰۸	..... ۲-۵. وجوه اشتراک تحقیق با پیشینه پژوهش
۲۰۸	..... ۳-۵. وجوه افتراق تحقیق با پیشینه پژوهش
۲۰۹	..... ۶. پیشنهاد به پژوهشگران
۲۱۱	..... پیوست ۲: پرسشنامه‌های ۱، ۲ و ۳
۲۱۱	..... پرسشنامه ۱: مشخصات فردی خبرگان گرامی
۲۱۱	..... پرسشنامه‌های ۲ و ۳: نظر خبرگان راجع به اهمیت و وضعیت موجود هر یک از موانع‌ها
۲۱۵	..... منابع و مأخذ
۲۱۵	..... الف) کتاب‌ها
۲۱۷	..... ب) مقاله‌ها
۲۱۹	..... ج) پایان‌نامه‌ها
۲۲۰	..... د) سایت‌ها
۲۲۱	..... واژه‌نامه
۲۲۱	..... الف) فارسی - انگلیسی
۲۲۲	..... ب) انگلیسی - فارسی
۲۲۳	..... نمایه‌ها
۲۲۳	..... نمایه موضوعات
۲۲۶	..... نمایه اعلام

پیشگفتار

یکی از اهداف مهم پیامبران، تشکیل حکومت مبتنی بر قوانین و دستورات خداوند متعال بود. آنها برای رسیدن به این هدف مهم، کوشش‌ها و جان‌فشانی‌های بسیاری کردند و برای برقراری حکومت عدل الهی، هیچ‌گونه تردیدی، به خود راه ندادند. از آنجایی که دین مبین اسلام، کامل‌ترین دین الهی، نقش اساسی و سرنوشت‌سازی، در طول حیات بشری داشته، انسان باید با رهنمودهای این دین و کتاب مقدس آن، قرآن، راه سعادت و کمال را بییماید.

با مطالعه و بررسی آیات و روایات می‌توان دریافت که اسلام نه تنها بر جنبه‌های معنوی و روحی، اخلاق، تقوا و روابط خالق و مخلوق توجه کرده، بلکه عنایت بسیاری نیز، به جنبه‌های مربوط به روابط اجتماعی و اداره امور جامعه، به‌ویژه شیوه‌های رهبری و مدیریت داشته است. از زمانی که مسلمانان، تمدن مرفعی و ارزش‌های مکتبی خود را فراموش کردند و پیشرفت‌های خود را در دنباله‌روی از غرب دانستند، عقب‌ماندگی، انحطاط و خواری آنان آغاز شده است. امروز نیز، برای بازگشت به تمدن و عظمت گذشته، راهی جز توجه به خویشتن و باور و شناسایی توانایی‌ها و استعدادهای خود نیست. پیشرفت ملل اسلامی، در سایه احیای باورهای دینی آنهاست.

افزون بر ایجاد تغییرات دقیق، در ساختار سازمانی و طرح نمودارهای جدید تشکیلاتی متناسب با وضع زمان و مکان، باید با استفاده از دیدگاه مرفعی اسلام، به ایجاد اصول و مبانی محکم برای اداره جامعه، در زمینه مدیریت و مناسبات انسانی سازمان پرداخت و چارچوب منسجمی از منابع غنی و ارزشمند دینی پدید آورد که پاسخگوی نیازهای بشری باشد. این الگو را می‌توان در قالب «مدل مدیریت اسلامی» به جامعه بشری عرضه کرد.

پس از وقوع انقلاب اسلامی ایران، یکی از وظایف انقلاب فرهنگی، بررسی رشته‌های علوم انسانی با رویکردهای اسلامی بود. مدیریت که یکی از رشته‌های علوم انسانی است، در سالیان انقلاب، با رویکردهای اسلامی بررسی شده است. دستاورد این کوشش‌ها را امروزه، با عنوان «مدیریت اسلامی» می‌شناسیم.

در این باره تاکنون کوشش‌های بسیاری در خصوص مطالعه و تدوین مدیریت اسلامی صورت گرفته و پژوهشگران بسیاری کتاب تألیف کرده‌اند. در خصوص تبیین موضوعات مدیریت اسلامی، مؤسسه‌ها، مراکز، انجمن‌ها، جلسه‌ها، سمینارها، همایش‌ها و کارگاه‌های آموزشی بسیاری تشکیل شده است؛ با این حال، هنوز مدیریت اسلامی، در جامعه و سازمان‌ها محقق نشده است. این مسئله نشان می‌دهد که پس از گذشت بیش از سه دهه از انقلاب اسلامی، با وجود کوشش‌های بسیاری که شده است، هنوز موانع و مشکلات بسیاری در تحقق مدیریت اسلامی، در جامعه وجود دارد که تا این موانع، به‌طور دقیق شناسایی، و راهکارهای مناسب برای برون‌رفت از آنها ارائه نشود، نمی‌توان توقع داشت که مدیریت اسلامی، در جامعه محقق شود.

مجموعه حاضر حاوی دو بخش و پنج فصل است. بخش اول از سه فصل تشکیل شده است. در فصل اول، نظریه‌های اندیشمندان مدیریت اسلامی، تاریخچه مدیریت اسلامی در ایران و دیگر کشورها پرداخته شده است. در فصل دوم، تعریف‌ها، برداشت‌ها، نگاه‌ها و رویکردهای مدیریت اسلامی، از دیدگاه صاحب‌نظران و نیز، تفاوت‌های مدیریت اسلامی با مدیریت غربی بیان شده است.

یکی از موانعی که خبرگان مدیریت اسلامی بر آن اجماع دارند، «نبود مدل کامل مدیریت اسلامی» است. تاکنون مدل کاملی در خصوص مدیریت اسلامی ارائه نشده است؛ ولی پژوهشگران مدیریت اسلامی، هر یک با توجه به برداشتی که از موضوعات این حوزه داشته‌اند، مدل‌های خرد و کلانی ارائه کرده‌اند. جمع‌آوری و تدوین آنها هم می‌تواند به مدیران سازمان‌ها، برای کاربردی کردن مدیریت اسلامی کمک کند و هم می‌تواند در تدوین نقشه راه مدیریت اسلامی مفید باشد. با توجه به اهمیت موضوع بر آن شدیم که فصل سوم کتاب را به جمع‌آوری مدل‌های خرد و کلان مدیریت اسلامی اختصاص دهیم.

در بخش دوم که از دو فصل تشکیل شده است، درصدد طراحی مدلی جهت تبیین موانع تحقق مدیریت اسلامی، در سازمان‌ها، با توجه به پیشینه پژوهش و نظر خبرگان هستیم. با توجه

به اهمیت پیشینه پژوهش‌های انجام‌گرفته در این موضوع، بر آن شدیم تا فصل چهارم را به موانع تحقق مدیریت اسلامی، از نگاه دیگران اختصاص دهیم.

محور اصلی کتاب، بررسی موانع و مشکلات فراروی تحقق مدیریت اسلامی، در سازمان‌ها و جامعه است. برای شناسایی موانع، نخست با استفاده از پیشینه تحقیق، موانعی استخراج و در قالب مدلی که بیشتر دربرگیرنده وظایف مدیریت بود، به خبرگان و صاحب‌نظران عرضه شد. پس از جمع‌آوری آراء، موانع، شناسایی شد و سپس جهت تعیین اولویت‌ها، پرسشنامه‌هایی طراحی و دوباره، در اختیار خبرگان قرار گرفت. پس از تکمیل پرسشنامه‌ها، اولویت آنها به ترتیبی که در فصل پنجم آمده، مشخص شد.

محاسبه‌های آماری این تحقیق که به وسیله نرم‌افزارهای آماری صورت گرفته است، در پیوست ۱ و پرسشنامه مشخصات فردی خبرگان و پرسشنامه اهمیت و وضعیت کنونی هر یک از موانع، در پیوست ۲ آمده است.

اقدامات مؤلفان این کتاب، برای نخستین بار است که به صورت علمی و کاربردی، در کشور صورت گرفته است. ضمن اذعان به وجود کاستی‌هایی در این کار، دقت نظر خبرگان و صاحب‌نظران عرصه مدیریت اسلامی را می‌طلبد تا با بیان دیدگاه‌ها، انتقادات و پیشنهادها مؤثر، مؤلفان را در بهبود چاپ‌های بعدی یاری کنند.

در پایان از همه استادان، خبرگان و مدیران حوزه مدیریت اسلامی که ما را در انجام کارهای میدانی این تحقیق یاری کردند، قدردانی می‌کنیم. از مسئولین پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، به‌ویژه دکتر ابوالفضل گائینی، مدیر گروه مدیریت پژوهشگاه که مقدمات چاپ این اثر را فراهم کردند و دکتر مجید پسران قادر که زحمت ارزیابی بر کتاب را تقبل فرمودند نیز، تقدیر می‌کنیم.

از خداوند متعال برای همه این بزرگواران و کسانی که خالصانه، عمر شریف خود را در تحقق مدیریت اسلامی صرف می‌کنند، توفیق و سلامتی کامل آرزو می‌کنیم.

به امید تحقق مدیریت اسلامی

حسن عابدی جعفری

حمیدرضا معصومی مهر

اسفندماه ۱۳۸۹

بخش اول

آشنایی با تاریخچه، تعریف‌ها، برداشتها،
رویکردها و مدل‌های مدیریت اسلامی

فصل اول

تاریخچه مدیریت اسلامی

مقدمه

برای اینکه موضوعی مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد، نیاز هست که محققان، شناخت و اطلاعات کافی از آن موضوع و سیر تحقیقات انجام شده درباره آن داشته باشند؛ از این رو لازم است پیش از ورود به بحث، تاریخچه‌ای از اندیشه‌های متفکران مدیریت اسلامی و سیر تحقیقات انجام شده درباره مدیریت اسلامی، در ایران و دیگر کشورها بیان شود تا زمینه مناسبی برای پیگیری ادامه مباحث فراهم شود.

۱. سیری در نظریه‌های اندیشمندان مدیریت اسلامی

در متون تاریخی اسلام، شماری از اندیشمندان و پژوهشگران، اداره امور و سازمان‌های بوروکراتیک را از دیدگاه اسلامی تجزیه و تحلیل کرده‌اند. تاکنون گرچه عالمان دینی و اندیشمندان اسلامی فراوانی، طی ۱۴۰۰ سال، در زمینه‌های فقهی، رساله‌ها و فتاوی‌های متعددی بر جای گذاشته‌اند، کمتر به نظام اداری و حکومتی اسلام پرداخته‌اند. در میان اندیشمندانی که آثار مکتوبی درباره مدیریت اسلامی از آنان مانده است، تنها امام خمینی (ره) توانستند نظر علمی خود را عملی، و در ده سال حکومت‌داری، به جهانیان ثابت کنند که اسلام می‌تواند پس از گذشت ۱۴۰۰ سال، الگویی عملی در اداره امور دولتی ارائه کند (کریم‌زاده میبیدی، ۱۳۸۶).

در ادامه، برای تبیین موضوع، تاریخچه‌ای مختصر از برخی فعالیت‌های مؤلفانی آورده شده است که به گونه‌ای، در زمینه مدیریت و رهبری نظریه پردازی کرده‌اند.

نخستین فردی که در اسلام، مسند قاضی القضاة داشت، یعقوب بن ابراهیم انصاری کوفی معروف به ابویوسف بود. هارون الرشید این مسند را به او واگذار کرده بود. ابویوسف مشاور نزدیک

خلیفه در اداره امور، به‌ویژه امور قضایی بود. کتاب او با عنوان الخراج، تنها کار گسترده و بزرگ او به شمار می‌رود که در کنار دیگر رساله‌های وی جایگاهی ویژه دارد. این کتاب، اساس مالیه عمومی، مالیات، مالیات بندی، دادرسی جنایی و دیگر موضوعات مشابه را مطرح می‌سازد. ابویوسف این مطالب را در پی درخواست هارون الرشید نگاشته است. او در این کتاب، عمدتاً با احکام و روایات، به بررسی وضع مالیات و موضوع امامت می‌پردازد (آل‌بورابی، ۱۳۸۰، ص ۲۷۹).

فارابی (۲۵۷-۳۳۹) از دیگر فیلسوفان و دانشمندانی است که در تاریخ تفکر اسلامی، با بهره‌گیری از فیلسوفان یونانی، به تأملی جدی در سرشت «مدینه» و ارتباط انسان با آن پرداخت. وی می‌گفت بشر نیازمند داشتن جامعه ایده‌آل و کامل است که در آن، روابط افراد بر عدالت کامل مبتنی بوده، دولت ایده‌آلی بر آن حکمرانی کند (تقوی، ۱۳۸۶، ص ۲۸).

فارابی از مکتب افلاطون و ارسطو درس آموخته و با فلسفه انس یافته بود. با بررسی آثار وی می‌توان پی برد که خود، اهل تعقل و آزمون بود و به آموختن صرف الفاظ و عبارات استادان یونانی اکتفا نکرد (حلبی، ۱۳۷۲، ص ۴۴۲). فارابی در واقع، از اندیشمندان دوره اسلامی بود که در آغاز بحران خلافت و در زمان اوج‌گیری مباحث جانشین پیامبر اسلام (ص)، با تکیه بر دستاوردهای اندیشه فلسفی یونانی، به‌ویژه با نوشتن کتاب آراء اهل المدینه الفاضله، به بیان مباحث عقلی درباره نظام حکومتی اسلام پرداخت (فارابی، ۱۳۶۱، ص ۶۵).

ابوالحسن علی بن محمد بن حبيب ماوردی بصری دیگر اندیشمندی است که پس از اندک‌زمانی، در امور فقهی و قضایی تبحر یافت و به ریاست بر قضات دست یافت. در سال‌های ۳۸۱ تا ۴۲۲، ماوردی به سفارت میان دولت عباسیان و آل‌بویه برگزیده شد. هنگامی که خلیفه القادر بالله از چهار تن از فقهای مذاهب اربعه اسلامی خواست هر یک رساله‌ای فقهی، با توجه به مذهب خود بنویسند، ماوردی الإقناع را در فقه مذهب شافعی نوشت. خلیفه اثر او را بهترین آن چهار اثر دانست و او را قاضی القضاة مملکت اسلامی نمود. او این مقام را تا زمان مرگ (۴۵۰) حفظ کرد. آثار ماوردی در سه گروه عمده جای می‌گیرد: دینی، ادبی و سیاسی. ماوردی، کتاب الاحکام السلطانیة را در بیست باب سامان داده است. ابواب اولیه کتاب به سیستم حکومتی مربوط است و ابواب بعدی به مباحث اداری و مالی از دیدگاه فقه اختصاص دارد.

ماوردی از آغاز، جایگاه خلافت و امامت را به‌روشنی بیان می‌کند. او خلافت را چون درختی برآمده از بطن شریعت می‌شناسد که خود شریعت نیز، در سایه آن توان ادامه حیات دارد و دیگر امور مربوط به حکومت را همچون شاخه‌های فرعی آن درخت ترسیم می‌کند (کریم‌زاده میبیدی، ۱۳۸۶).

یکی از بزرگ‌ترین دانشمندان و مؤثرترین چهره‌های علمی جهان اسلام، شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا (۳۷۰-۴۲۸) است. او با اینکه در مشاغل صدارت و وزارت خدمت کرده، کتاب خاصی ندارد که مبین نظرهایش در مورد رهبری و مدیریت باشد؛ ولی وی در رساله‌ای با عنوان کتاب المجموع یا الحکمة العروضية مباحثی در زمینه سیاست مطرح کرده است. او در این کتاب، اصولی را بیان کرده که به حکومت و شیوه اداره کشور مربوط است. ابن‌سینا در تقسیم‌بندی و بیان اشکال حکومت‌ها، معیار را نوع ریاست‌ها و مدیریت‌ها قرار می‌دهد و حکومت‌ها را با نوع انتخاب یا انتصاب مدیر معرفی می‌کند؛ مانند حکومت‌های دمکراسی، استبدادی، اشرافی و... (تقوی، ۱۳۸۶، ص ۳۱).

دیگر اندیشمند اسلامی که توانسته، آثار ارزنده‌ای در باب اداره مملکت و حکومت اسلامی بنگارد، خواجه نظام‌الملک طوسی است. او وزیر سلاطین سلجوقی و از کسانی بود که در سیاست، اعم از نظری و عملی، سررشته داشت (مینوی، ۱۳۵۲، ص ۴۶۰).

او به پیشنهاد ملک‌شاه، در سال ۴۸۵ کتاب سیر الملوک را نوشت. او در این کتاب، با نثری روان و جذاب، بسیاری از مطالب مربوط به مدیریت مانند رهبر^۱ و مدیر، ویژگی‌های رهبر، نظارت، شیوه‌های گزینش مأموران، روابط رهبر با مردم و... را آورده است (تقوی، ۱۳۸۶، ص ۳۲).

سیاست‌نامه مهم‌ترین اثر خواجه در مورد سیاست و حکومت اسلامی است. خواجه نظام‌الملک فیلسوف سیاسی نبود و مانند افلاطون و ارسطو و فارابی و ابن‌سینا و عامری، فقط اصول نظری سیاست را بیان نکرد، بلکه اندیشه‌های او در سیاست، گرفته شده از تجربه‌های خود او در سیاست و نیز، از برخی اصول سیاست و حکومت اسلامی، به‌ویژه بر پایه فقه شافعی و اصول عقاید اشعری بود. (حلبی، ۱۳۷۲، ص ۴۶۹).

می‌توان گفت سیاست‌نامه خواجه تجربه‌ها و خاطره‌های سیاسی اوست که خواجه آنها را به مثابه نسخه مملکت‌داری نوشته و چون اعتقادات دینی نیرومندی داشته، مانند بسیاری از رجال سیاسی تاریخ اسلامی - ایرانی، آن تجربه‌ها و خاطره‌ها را در لفاظیه آیه و حدیث و قصه و مثل پیچیده است.

امام فخر رازی یکی دیگر از متفکران عرصه مدیریت اسلامی است. وی فقیه، متکلم، مفسر، فیلسوف، پزشک و خطیب بود. ذهنی فوق‌العاده پویا، و در علوم گوناگون تبحر داشت. شهرتش

---

1. leader

بیشتر به واسطه تفسیر مفاتیح الغیب از قرآن کریم است که در میان تفاسیر جایگاهی دارد و درباره سیاست و حکومت هم سخن گفته است.

کتاب جامع العلوم فصلی درباره علم سیاست و فصل دیگری در آداب الملوک دارد که بیشتر، براساس نظر فارابی؛ ولی به گونه‌ای نزدیک با اسلام سنتی سازگار شده است. فخرالدین در پی آن بود که عقیده امامت را حفظ کند و در عین حال، قدرت دینی و دنیوی را از هم جدا نگه دارد (لمبتون، ۱۳۸۰، ص ۲۳۴).

امام محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵) را هم می‌توان از اندیشمندانی برشمرد که بیشتر آثارش در زمینه‌های فقه و اخلاق است که از میان آنها می‌توان نصیحة الملوک را نام برد. مهم‌ترین و بزرگ‌ترین دستاورد او، احیاء علوم الدین نام دارد. این اثر به موضوعات بسیاری پرداخته است که بسیاری از ابعاد و فعالیت‌های انسانی را دربر می‌گیرد. این موضوعات عبارت است از ایمان، فلسفه، علم و دانش، سازمان مدیریت اداری و سیاسی، زهد، و تفکر عمیق. رساله غزالی که مشتمل بر چهار بخش، و هر بخش شامل ده کتاب جداگانه بوده، در مجموع چهل کتاب است (آل‌بورایی، ۱۳۸۰، ص ۲۸۱).

شاید مهم‌ترین نوشته‌های پرمغز غزالی مواردی است که وی، به‌طور مستقیم، درباره مدیریت، در اثر خود، با نام نصیحة الملوک نگاشته است. غزالی به اصل، پیوند دین و سیاست معتقد بود. وی در چند اثر، بر توأم بودن دین و مملکت تأکید می‌کند و در تأیید آن، این عبارت را به کار می‌برد: «المُلک والِدینُ توأمان»؛ دین و پادشاهی چون دو برادرند که از شکم یک مادر متولد شده‌اند. در این عبارت‌ها غزالی توأم بودن دین و حکومت را تأیید می‌کند.

بدرالدین ابو عبدالله محمد بن ابراهیم کنانی فقید، معروف به ابن‌جماعه (۶۳۹-۷۳۳)، از دیگر اندیشمندانی که پیرو مذهب شافعی بود. وی در سال ۶۸۷ قاضی مسجد الأقصی در بیت‌المقدس و در سال ۶۹۰ قاضی القضاة مصر شد (دهخدا، ۱۳۷۰، ص ۲۹۹). کتاب معروف او درباره حکومت اسلامی تحریر الاحکام فی تدبیر اهل الاسلام است که یادآور الاحکام السلطانیة ماوردی است؛ اما وضع نگارش این کتاب، با زمان ماوردی کاملاً متفاوت است. کتاب تحریر الاحکام فی تدبیر اهل الاسلام خلاصه‌ای از کتاب الاحکام السلطانیة والقواعد الاسلامیه است که وصفی از منابع بیت‌المال، موارد صرف آن، حقوق لشکریان، جهاد در همه ابعاد آن، موقعیت مشرکین، ذمی‌ها و مستأمنین است (لمبتون، ۱۳۸۰، ص ۲۴۴).

تقی‌الدین احمد بن عبدالحلیم ابن تیمیه (۶۶۱-۷۲۸) از اندیشمندانی است که مهم‌ترین دستاورد او در مدیریت، رساله خواندنی السیاسة الشرعیة است. این کتاب کوچک که شش قرن پیش از زمان تیلور و هنری فایول نگاشته شده است، نخستین روش علمی را در باب تعیین اصول مدیریت، در قالب اسلامی استفاده می‌کند (آل‌بورایی، ۱۳۸۰، ص ۲۸۳).

نخستین و قدیمی‌ترین پژوهش در زمینه شیوه استنباط مفاهیم مدیریتی از متون اسلامی، مربوط به دانشمند اهل سنت، علی بن محمد بن مسعود خزاعی است که در سال ۷۹۹ فوت کرده است (نجات‌بخش اصفهانی، ۱۳۸۵، ص ۹).

ابن خلدون (۷۳۲-۸۰۸) فیلسوف، جامعه‌شناس و متفکر دیگری است که درباره موضوعات گوناگون تاریخی، اجتماعی و جغرافیایی اقوام و ملت‌های مختلف سخن گفته است. او در مقدمه ابن خلدون، ضوابط کشورداری و شیوه‌های اداره و مدیریت جامعه‌های گوناگون را از لحاظ خوی و عادت و مدنیت بیان کرده و در بخشی آورده است: «آدمیان با سرشت انسانی خویش، در هر اجتماعی، به رادع و حاکم یا نیروی فرمانروایی نیازمندند که آنها را از تجاوز به یکدیگر بازدارد و آن نیروی فرمانروا (قوة حاکمه) ناگزیر، باید در پرتو قدرت عصبيت بر مردم غلبه یابد» (تقوی، ۱۳۸۶، ص ۲۹).

بسیاری از پژوهشگران اسلامی دیگر نیز، به شکل‌های گوناگون، در عرصه مدیریت اسلامی و اندیشه اداری منشأ اثر بوده‌اند؛ اما به برخی از آنها، در تاریخ کم‌توجهی شده است.

۲. مدیریت اسلامی در ایران

اگر از آثاری که از زمان‌های دور، درباره رهبری، ولایت و امامت نگاشته شده است، بگذریم و مدیریت اسلامی را موضوعی بیندازیم که پس از پیدایی حوزه مدیریت، در غرب و ورود آن به کشورهای اسلامی، از جمله ایران پدید آمده، به نظر می‌رسد که قدیمی‌ترین اثر را می‌توانیم در اواخر دهه ۱۳۴۰ بیابیم. در این دوره، برخی محققان اسلامی، از جمله علامه مطهری کوشیدند به پرسش اسلام‌خواهانه دانشجویان، مبنی بر اینکه آیا اسلام، در حوزه مدیریت، سخن و نظریه‌ای دارد یا خیر، پاسخ دهند. از میان آثار استاد، به دو مقاله ایشان بیشتر تکیه می‌شود. عنوان این دو مقاله «مدیریت و رهبری در اسلام» و «رشد اسلامی» است. ایشان رابطه رهبری و مدیریت، از یک‌سو و رشد اسلامی را از سوی دیگر چنین تبیین کرده است: «رهبری و مدیریت... خود، مستلزم نوعی رشد است... رشد یعنی توان شناخت لیاقت و شایستگی [حفظ و]

نگهداری، و قدرت بهره‌برداری از امکانات و سرمایه‌های مادی یا معنوی که در اختیار انسان قرار داده می‌شود» (عابدی جعفری و ازگلی، ۱۳۸۳).

در دهه ۱۹۸۰ (برابر ۱۳۵۹) تعدادی اثر به وجود آمد که برجستگی ویژه‌ای داشت؛ مانند مقاله آیت‌الله مکارم شیرازی (۱۳۵۹)، با عنوان «مدیریت و رهبری در زندگی پیامبر اکرم (ص)» و اثر دکتر ابوالفضل عزتی (۱۳۶۱)، با عنوان مفهوم رهبری در اسلام (ازگلی، ۱۳۸۶). از اواخر دهه ۱۳۶۰، جمعی از محققان علاقه‌مند به مدیریت اسلامی، همگام با دیگر دلسوزان انقلاب اسلامی، فعالیت‌های خود را در دانشگاه امام حسین (ع) آغاز کردند تا در جهت شناخت و معرفی مدیریت اسلامی گام بردارند. این حرکت به تهیه طرحی منجر شد که نخستین مرحله آن، شناخت دقیق و جامع منابع و آثار تهیه‌شده در مدیریت اسلامی تا آن زمان بود (عابدی جعفری و ازگلی، ۱۳۸۳).

در سال ۱۳۸۳ نیز، گروهی از محققان و متخصصان حوزه که در رشته مدیریت تخصص‌هایی داشتند، انجمنی تحت عنوان «انجمن مدیریت اسلامی» تشکیل دادند. از اهداف این انجمن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. تعمیق و توسعه مباحث تخصصی مدیریت اسلامی؛
۲. تقویت و گسترش نظریه‌پردازی، پرسشگری، آزاداندیشی، نقد و مناظره مبتنی بر آموزه‌های اسلامی؛
۳. ارتقای شأن علمی و معنوی پژوهشگران و استادان؛
۴. بهره‌برداری بهینه از ظرفیت‌های تخصصی موجود؛
۵. تقویت ارتباط عالمان برجسته و فضایی حوزه؛
۶. نگاه‌داری از سنت حوزوی در عرصه مدیریت اسلامی؛
۷. شناسایی استعدادها و ذخایر حوزه.

این انجمن، سایتی^۱ را نیز، جهت ترویج مباحث مدیریت اسلامی راه‌اندازی کرده که مطالب مفیدی برای استفاده علاقه‌مندان در آن وجود دارد.

«هیئت مروّجان رهبری و مدیریت اسلامی» از دیگر مراکز مدیریت اسلامی است که در سال ۱۳۷۴ تأسیس شده که اعضای این مرکز آرمان خود را ترویج و توسعه مدیریت و رهبری اسلامی می‌دانند، از اقشار گوناگونی چون استادان، دانشجویان و مدیران معتقد و علاقه‌مند به

1. www.soim.ir

اسلامی کردن مدیریت، در عرصه‌های نظری و عملی هستند. فلسفه «هیئت» نامیدن این انجمن علمی و کانون تفکر مدیریت و رهبری اسلامی، بهره‌برداری اعتقادی و محتوایی از ارزش‌های سازمان‌های مذهبی است که در قالب هیئت دینی، در طول تاریخ، در جایگاه یک نهاد غیر انتفاعی و خدمتگزار معنوی، رسالت خود را دنبال کرده‌اند؛ بنابراین، کسانی که به این جمع می‌پیوندند، نه تنها انگیزه‌های مادی^۱ خودخواهانه ندارند، بلکه مال و جان و آبروی خود را هم مخلصانه، در این راه می‌نهند تا اندیشه و عمل مدیریت و رهبری اسلامی، مانند یک «شجره طیبه» که اصل آن در مکتب الهی اسلام ریشه دارد، جای‌جای جهان بشری گسترده، و در این میان، ثواب معنوی و رضای الهی بهره‌آنان شود. اعضای هیئت مروجان مدیریت و رهبری اسلامی درصددند براساس الگوها و آموزه‌های مدیریت و رهبری اسلامی، نخست، آن را در وجود خویش ترویج دهند و سپس در بیرون از خود.

سایت^۲ این هیئت در حوزه مطالعات مدیریت و رهبری اسلامی، نخستین در منطقه خاورمیانه و دومین، در عرصه بین‌المللی است. این سایت مقالاتی در موضوع مدیریت اسلامی ارائه و کتاب‌ها و کنفرانس‌های مرتبط با این موضوع را معرفی می‌کند. اهداف این سایت عبارت است از:

۱. ایجاد زمینه‌ای مناسب برای استفاده علاقه‌مندان به مطالعه و تحقیق در حوزه مدیریت و

رهبری اسلامی؛

۲. شناسایی، گردآوری و راه‌اندازی بانک اطلاعات اشخاص و صاحب‌نظران مدیریت و رهبری اسلامی و حوزه‌های مرتبط با آن، در داخل و خارج از کشور؛

۳. شناسایی، گردآوری، تولید، پردازش و اشاعه اطلاعات در زمینه مدیریت و رهبری اسلامی و حوزه‌های مرتبط با آن، در داخل و خارج از کشور؛

۴. برقراری ارتباط با سایت‌های مرتبط با موضوع مدیریت و رهبری اسلامی، از طریق پیوندهای مناسب؛

۵. ایجاد کتابخانه دیجیتال در زمینه مدیریت و رهبری اسلامی و حوزه‌های مرتبط با آن (عابدی جعفری، ۱۳۸۵).

در سال ۱۳۸۶ نیز، مجموعه و سازمانی جهت ترویج مدیریت اسلامی و تربیت مجتهدان نظریه پرداز در عرصه مدیریت اسلامی، با عنوان «بنیاد فقهی مدیریت اسلامی» تشکیل شد که اصالت حوزوی دارد. از همان سال تأسیس، تدریس بحث خارج مدیریت اسلامی، با عنوان

1. median

2. www.islamicmanagement.org

«فقه‌الاداره» در این بنیاد آغاز شد که مرحوم آیت‌الله العظمی فاضل لنکرانی اجازه تدریس خارج فقه‌الاداره را به مؤسس بنیاد داده بود. بنیاد یادشده، با توجه به تولیدات ناب آن و تدریس فقه‌الاداره، مورد استقبال فراوان نهادهای حوزوی و دانشگاه‌های معتبر قرار گرفته است. تشکیل کرسی درس فقه‌الاداره در جامعه المصطفی و دانشگاه امام صادق(ع) و برگزاری کارگاه‌های آموزشی بسیار برای نهادهای رسمی کشور، مانند وزارت جهاد، فرماندهان سپاه در دانشگاه امام حسین(ع)، مدیران حوزه‌های علمیه و... نشان‌دهنده این استقبال بسیار است.

این بنیاد با آرمان تحقق مدیریت اسلامی در جهان، رسالت تولید دانش مدیریت اسلامی، مأموریت‌های دینی شدن مدیریت‌ها، نهادینه کردن اجتهاد در مدیریت، کوشش جهت تأسیس رشته مدیریت اسلامی در حوزه، و کوشش برای تشکیل دانشکده مدیریت اسلامی، و اهداف تربیت نظریه‌پرداز در عرصه مدیریت اسلامی، تربیت فقیهان مدیریت‌دان، تربیت مروجان مدیریت اسلامی، تربیت استادان رشته مدیریت اسلامی، تربیت مدیران اسلامی و... فعالیت‌های خود را آغاز کرده است. چشم‌انداز این بنیاد، در افاق ۱۴۰۴، پرورش دست‌کم ۴۰ مجتهد نظریه‌پرداز و ۲۰۰ استاد مدیریت اسلامی است. این مهم، بسیار ارزشمند و درخور توجه، به‌ویژه در مقاطع عالی و دانشگاه‌های کشور است و می‌تواند به‌خوبی، خلأ استادان و نظریه‌پردازان را در عرصه مدیریت اسلامی برطرف سازد. از دیگر کارهای آتی بنیاد، تفسیر مدیریتی قرآن کریم، ایجاد دوره‌های آموزشی فقه اداری و اصول مدیریت، و ایجاد دانش مدیریت تا پایه دکتری است (قوامی، ۱۳۸۴). در کل، مؤسسه و پژوهشگاه‌های اسلامی بسیاری وجود دارند که بخشی از فعالیت‌های خود را به مطالعه، پژوهش و برگزاری سمینارها و همایش‌هایی در خصوص مدیریت اسلامی اختصاص داده‌اند؛ از جمله پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی و مرکز توسعه مطالعات اسلامی سازمان مدیریت صنعتی.

در سال‌های اخیر، کتاب‌ها و مقاله‌های فراوانی در خصوص موضوعات گوناگون مدیریت اسلامی تدوین شده که فرصت پرداختن به آنها در این مقال نیست. فهرست برخی از این کتاب‌ها و مقاله‌ها، همراه سال انتشار آنها در کتابنامه آمده است.

۳. تاریخچه مدیریت اسلامی در دیگر کشورها

در دهه ۱۹۸۰، تردیدهای اساسی در مورد دیدگاه‌های آمریکایی در حوزه مطالعات مدیریت ظهور کرد. این دهه همچنین، زمانی است که آمریکایی‌ها نقد دیدگاه‌های خود را آغاز کردند. به

نظر می‌رسد این دهه زمانی است که رقابت شدید کارخانه‌داران ژاپنی با شرکت‌های آمریکایی فزونی یافت. آمریکایی‌ها علاقه‌مند شدند که علت این امر را بیابند و مطالعات گسترده‌ای در قالب سبک یا مفاهیم مدیریت ژاپنی شکل گرفت. از سوی دیگر، فرهنگ‌های غیر غربی، از میراث خود آگاهی فزاینده‌ای یافتند. آنان به خوبی دریافتند که شکست‌ناپذیری دیدگاه‌های مدیریت آمریکایی افسانه‌ای بیش نیست و این دیدگاه‌ها، در عرصه‌های کاربردی - عملی شکست پذیر است.

با اثبات بی‌کفایتی این دیدگاه‌ها در اداره کردن، صاحب‌نظران فرهنگ‌های چینی و هندی به تحقیق در معرفت، حکمت و پیشینه خود پرداختند. چینی‌ها به کاوش در معادن فکری بودایی و کنفوسیوس پرداختند. در گوشه‌ای دیگر، هندوها جستجو برای استخراج دیدگاه‌های مدیریتی را از آثار اندیشه‌های روحی - فلسفی مکتب‌های هندی آغاز کردند. بنابراین، دیدگاه‌های اسلامی در مطالعات مدیریت را نیز می‌توان بخشی از جریان جهانی فرهنگ‌هایی تلقی کرد که به اعماق ریشه‌های هویت و اصالت خود رجوع می‌کنند تا جادوی ناشی از دیدگاه‌های غربی را باطل کنند.

در دهه ۱۹۹۰، شاهد ظهور فزاینده‌ای از آثار گزارش شده هستیم. در سال ۱۹۹۵، اف. آر. فریدی کتاب اصول اسلامی سازمان مدیریت کسب و کار را تدوین کرد. این کتاب گزارش تازه‌ترین یافته‌های یک کنفرانس، در هند، در زمینه موضوع مدیریت اسلامی است.

انجمن دانشمندان مسلمان علوم اجتماعی هم، گاهی در کنفرانس‌هایی به مطرح کردن موضوعاتی در این زمینه می‌پردازد؛ برای مثال سمینار این انجمن "AMSS" در زمینه رفتار سازمانی، در ۱۹۸۸، نسبت به بسیاری از سمینارهای مشابه پیش‌تاز بود. مجله آمریکایی علوم اجتماعی اسلامی، در اوایل ۱۹۸۴ شکل گرفت و سپس از دهه ۱۹۹۰، مقاله‌ها و یادداشت‌های تحقیقی در زمینه دیدگاه‌های اسلامی در موضوعات مدیریتی، به صورت پیوسته و مرتب ارائه می‌کند.

اثر آزادین سالم خلیفه (۲۰۰۱)، به لحاظ ماهوی پیش‌تاز است و می‌تواند نخستین اثر در نوع خود تلقی شود؛ زیرا به جای آنکه مطالعات مدیریت معاصر را نقطه آغاز کار خود قرار دهد، به موضوع مدیریت از دیدگاه مبانی معرفت و حیانی اسلامی پرداخته و در واقع تأسیسی کار کرده است.

زمینه‌های غالب ماهیت موضوعاتی که در این آثار، در طول دو دهه ۱۹۸۰ تا ۲۰۰۰ ارائه شده، اخلاق و ارزش‌ها، رفتار سازمانی و مدیریت منابع انسانی است؛ برای مثال شوکت علی کاری در زمینه مبانی ارتباطات در قرآن و سنت، و همچنین سید جمال حمید آل جونید و سید

انور (۲۰۰۰) اثری اکتشافی در خصوص مبانی علوم رفتاری در توسعه سازمان ارائه کرده‌اند. کمی پیش از آن، مادور رحمان و محمد البورایی (۱۹۹۲) به‌طور مشترک، اثری با عنوان کنترل‌های سازمانی و ارزیابی عملکرد ارائه کرده بودند (ازگلی، ۱۳۸۶).

○ نتیجه فصل اول

در این فصل، با سیری در نظریه‌های اندیشمندان مدیریت اسلامی، از جمله ابویوسف، فارابی، ماوردی، ابوعلی سینا و...، به بیان دیدگاه‌های آنها در برخورد با حکومت و شیوه اداره کشور پرداخته شد. بیشتر این اندیشمندان، با وجود داشتن مذاهب متفاوت، دین را عاملی تأثیرگذار در نحوه حکومت‌داری دانسته‌اند. در این فصل، همچنین تاریخچه‌ای از مدیریت اسلامی در ایران بیان شد و می‌توان به این نتیجه رسید که با وجود کوشش‌های فراوانی که در این حوزه انجام گرفته، به دلیل پراکندگی مؤسسات و مراکز مدیریت اسلامی و نبود متولی مشخصی برای تدوین و مطالعه آن، هنوز راهی طولانی تا تحقق مدیریت اسلامی، در کشور وجود دارد. با توجه به بررسی‌های انجام‌گرفته در دیگر کشورهای اسلامی می‌توان گفت برخی از این کشورها، مانند مالزی، در مطالعه و تدوین مدیریت اسلامی پیشرفت‌های قابل توجهی کرده‌اند.

فصل دوم

تعریف‌ها، برداشتها و رویکردهای مدیریت اسلامی و تفاوت‌های آن با مدیریت غربی

مقدمه

این فصل جهت شناخت بیشتر مدیریت اسلامی و تمایز آن از مدیریت غربی، نخست به تعاریف صاحب‌نظران و خبرگان از مدیریت اسلامی می‌پردازد. در ادامه، ضمن بیان برداشتهای گوناگون از مدیریت اسلامی و همچنین رویکردهای گوناگون به آن، به تفاوت‌های مدیریت اسلامی با مدیریت غربی از زوایای مختلف پرداخته می‌شود.

الف) مدیریت توحیدی

اصلاح ساختار مدیریتی جهان و تبدیل تعدد مدیریت به «وحدت مدیریت»، از عوامل نجات‌بخش بشر از خطر نابودی و انحطاط است. گذشته از این عامل — که به ساختار مدیریت جهان مربوط می‌شود — محتوا و مبنای مدیریتی جهان، نقش تعیین‌کننده‌ای در سرنوشت بشر خواهد داشت. چنین نیست که تنها تشکیل حکومت واحد، خطر تهدیدکننده بشر را برطرف سازد. تعدد حکومت‌ها فقط یکی از عوامل تهدیدکننده است. عامل دیگر — که از جهت میزان تأثیر، مهم‌تر از عامل پیش است — نوع مدیریت واحد جهانی است. نجات بشر، گذشته از وحدت مدیریت، به «مدیریت توحیدی» وابسته است. جهان می‌تواند به دهکده‌ای کوچک تبدیل و با یک حکومت اداره شود؛ اما این هرگز به معنای پایان انهدام بشر نیست و از این رو، باید در نوع مدیریت برای جهان واحد بازبینی و جهان واحد را با مدیریت توحیدی اداره کرد تا

رستگاری و نجات بشر تضمین شود. مدیریت توحیدی، گمشده دیروز و امروز بشر است. واقعیت این است که جهان، تاکنون گونه‌های مختلفی از سیستم‌های مدیریت را تجربه کرده که هیچ‌کدام نتوانسته است گمشده بشر، یعنی «عدالت» و «سعادت» را باز آورد و از این رو، هر کدام پس از مدتی، کنار گذاشته شده و این نشانه ناکارآمدی سیستم‌های بشری در تأمین «عدالت» و «سعادت» است (پایگاه اطلاع‌رسانی امام زمان، ۱۳۸۹).

در تعریف نگرش توحیدی به مدیریت، به هفت مفهوم اساسی تأکید می‌شود که سیمای نگرش توحیدی را نیز نشان می‌دهند. این مفاهیم عبارت است از: وفای به میثاق ازلی، انجام عمل صالح، کاربرد شورا، توسعه تمدن مورد تأیید خداوند، از بین رفتن فساد، اقامه عدل، شناخت هدف و رسیدن به فلاح (پسران قادر، ۱۳۸۷، ص ۶۰).

اگرچه یکی از مهم‌ترین وجوه دعوت پیامبران، از حضرت آدم (ع) تا حضرت خاتم (ص)، ایمان به یگانگی خداوند متعال و دوری از هر گونه شرک بود، با توجه به اینکه دین مبین اسلام کامل‌ترین دین است، مباحث مدیریتی مطرح شده در این کتاب، برگرفته از تعالیم دین اسلام است.

ب) تعاریف صاحب‌نظران از مدیریت اسلامی

نویسندگان و صاحب‌نظران عرصه مدیریت اسلامی هر یک به فراخور برداشت خود از مبانی، مفاهیم و اصول اسلام، تعریفی از مدیریت اسلامی ارائه کرده است. در ادامه، تعدادی از این تعاریف نقل می‌شود.

۱. شهید مطهری در خصوص مدیریت بیان کرده است: «رشد» یعنی قدرت مدیریت. وی «رشد» را چنین تعریف کرده است: «رشد یعنی اینکه انسان شایستگی و لیاقت اداره و نگهداری و بهره‌برداری یکی از سرمایه‌ها و امکانات مادی و یا معنوی که به او سپرده می‌شود را داشته باشد. مدیریت انسان‌ها عبارت است از فن بهتر بسیج کردن و بهتر سامان دادن و بهتر کنترل کردن نیروی انسانی و به کار بردن آنها» (مطهری، ۱۳۷۶، ص ۱۰۳ و ۱۰۹).

۲. مهم‌ترین نقشی که اسلام در نظریه‌ها و روش‌های عملی مدیریت ایفا می‌کند، از طریق تأثیر ارزش‌های اسلامی بر مدیریت است؛ از این رو، به وسیله مقایسه دو مدیر که یکی از آنها به ارزش‌های اسلامی پایبند است، می‌توان به محتوای مدیریت اسلامی پی برد. اسلام نظام ارزشی عمیق، گسترده و منسجمی دارد که بر مدیریت و روش‌های عملی مدیران مسلمان اثر می‌گذارد و به حرکت آنها جهت می‌دهد. این بزرگ‌ترین نقشی است که اسلام در مدیریت ایفا می‌کند و